

ԴԻԱՆՆԱ ՄԻՐԻԶԱՆՅԱՆ
պատմական գիտ. թեկնածու
ԱՎԵՏԻՍ ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ
ՀԱԻ

**ՄԻՋՆԱԴԱՐՅԱՆ ՍՈԹՔԸ ՆՈՐԱԳՈՒՅՆ ԻՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ԻՏԵՍԱԶՈՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ԼՈՒՅՍԻ ՆԵՐՔՈ**

ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության եւ ազգագրության ինստիտուտի, Երկրաբանությունից ինստիտուտի եւ Գերմանիայի Թյուբինգենի համալսարանի Հնագույն եւ վաղ պատմության ինստիտուտի, Մանհայմի արխեոմետրիայի կենտրոնի, Հայելի երկրաբանական գիտությունների ինստիտուտի հայ-գերմանական հնագիտական եւ երկրաբանական արչավախումբը (ղեկավար՝ պատմական գիտ. թեկնածու Ա. Բոբոխյան) 2011-2015 թթ. իրականացրած միջմասնագիտական հետազոտությունների շրջանակում հնագիտական աշխատանքներ իրականացրեց պատմական Սոթքի տարածաշրջանում՝ մասնավորապես Սոթք եւ Նորաբակ գյուղերի շրջանում: Ձեռք բերված տվյալները կարեւոր նշանակություն ունեն տարածաշրջանի միջնադարյան մշակույթի ուսումնասիրման գործում:

Պատմաաշխարհագրական ակնարկ. Սոթք եւ Նորաբակ գյուղերը գտնվում են ՀՀ Գեղարքունիքի մարզի հարավարեւելյան հատվածում՝ Վարդենիսը Քարվաճառին կապող ճանապարհին¹: Դրանք հանդիսանալով Սոթքի լեռնանցք տանող եւ Մերձավոր Արեւելքի խոշորագույն ոսկու հանքերին ամենամոտ գտնվող բնակավայրերը՝ սկսած հնագույն ժամանակներից, ունեցել են կարեւոր ռազմավարական նշանակություն: Բավարար է ասել, որ այստեղով էր անցնում միջնադարյան առեւտրական քարավանային Դվին-Պարտավ ճանապարհը, որով իրար էին միանում Հարավային եւ Արեւելյան Կովկասները²:

¹ Տե՛ս Թ. Հակոբյան, Ուրվագծեր Հայաստանի պատմական աշխարհագրության, Երեւան, 1960, էջ 37-38. ՀՄՀ, հտ. 10, Երեւան, 1984, էջ 489. «Հայաստանի Հանրապետության բնակավայրերի բառարան», Երեւան, 2008, էջ 181. Ս. Հակոբյան, Ա. Հակոբյան, Հայաստանի Հանրապետություն. պատմական հանրագիտարան, Երեւան, 2015, էջ 413:
² Տե՛ս Յ. Մանանդյան, Հայաստանի գլխավոր ճանապարհները ըստ Պետինգերյան քարտեզի, Երեւան, 1936, էջ 194-204. Բ. Հարությունյան, Դվին-Պարտավ ճանա-

Ըստ «Աշխարհացոյց»-ի՝ տարածաշրջանն ընդգրկված էր Սյունիք աշխարհի Սոթք գավառի մեջ, որի մասին տեղեկություններ են հաղորդում միջնադարյան հայ եւ օտար պատմիչները³:

Սոթք գավառը, որ կոչվել է նաեւ Ծավղեք, Արտից կամ Ռմբոսոյան, Արտաշիւայանների եւ Արշակունիների շրջանում առանձին վարչական միավորի (փոխարքայություն)՝ ամբողջ Արցախն իր մեջ ընդգրկող «Ծավղէացոց իշխանութեան» կենտրոնն էր, իսկ դրանց անկումից հետո միացվեց Սյունիքին⁴:

Թ.-ԺԱ. դդ. Սոթք գավառում հաջորդաբար իշխում են Խաչենի Առանշահիկները, ապա՝ Փառխոսի իշխանները⁵: ԺԲ.-ԺՁ. դարերում Սոթքի տերերն էին Դոփյանները, ԺՁ.-ԺԸ. դարերում՝ Մելիք-Շահնազարյանները (մի որոշ շրջան Սոթքը եղել է նրանց իշխանական կենտրոնը)⁶: Սոթքում իշխած բոլոր այս տոհմերը ժառանգական կապեր ունեին միմյանց հետ եւ ծագում էին «Ծավղէից երկրի իշխաններից»՝ «Զօրանամակ»-ի «Ծավղէացի» իշխանատոհմից⁷:

պարհի Sisajan-Gelakuni գծամասը, ՊԲՅ, թ. 1, 1968, էջ 212-220. Ռ. Հակոբյան (Թարունյան), Պեւտինգերյան քարտեզի «շրջանային ուղու» (Աղվանքում եւ Վիրքում) վերականգնման նոր փորձ, «Հայաստանը եւ Քրիստոնյա Կովկասը». Հանրապետական գիտաժողով՝ նվիրված Կովկասյան Աղվանքում եւ Վրաստանում քրիստոնեությունը ընդունման 1700-ամյակին, Չեկոսլովակիա եւ Չեկոսլովակիայի դրոյթներ, Երեւան, 2015, էջ 81-95:

³ Մանրամասն տես Ա. Գրիգորյան, Լորահայտ տապանաքարեր Սոթքից, «Էջմիածին», Է., 2017, էջ 121-134:

⁴ Տես Ղ. Ալիշան, Սիսական, Տեղագրություն Սիւնեաց աշխարհի, Ս. Ղազար, 1893, էջ 63-76. Ա. Յակոբեան, Պատմա-աշխարհագրական եւ վիճագրագիտական հետազոտություններ (Արցախ եւ Ուտիք), Վիեննա-Երեւան, 2009, էջ 280-281. Բ. Ուլուբաբյան, Արցախի պատմությունն սկզբից մինչեւ մեր օրերը, Երեւան, 1994, էջ 9-11:

⁵ Տես Ս. Բարխուդարյան, Արցախի, Շաքիի եւ Փառխոսի իշխանությունները IX-X դարերում, ՊԲՅ, թ. 1, 1971, էջ 52-76. Ա. Յակոբեան, Բուն Աղուանքի եւ Հայոց Արեւելից կողմանց թագաւորությունները Թ.-Ժ. դարերում (Արիւրագիտական դիտարկումներ), ՀԱ, Վիեննա-Երեւան, 2011, էջ 67-119. А. Акopian, Албания-Алуанк в греко-латинских и древнеармянских источниках, Ереван, 1987, էջ 241:

⁶ Տես Կարապետ եպս., Լիւթեր հայ մելիքութեան մասին. Դօփեանք եւ Մելիք Շահնազարեանք, պրակ Բ., Ս. Էջմիածին, 1914, էջ 97-172. Թ. Հակոբյան, Հայաստանի պատմական աշխարհագրություն, Երեւան, 2007, էջ 205-207. Ա. Մաղալյան, Արցախի մելիքությունները եւ մելիքական տները XVII-XIX դդ., Երեւան, 2007, էջ 158-161:

⁷ Տես Ազարանգեղոս, Պատմություն հայոց, Տփղիս, 1909, էջ 414. Բ. Ուլուբաբյան, Պատմա-աշխարհագրական ճշտումներ, ԲԵՅ, Հասարակական գիտություններ, թ. 1 (13), 1971, էջ 176-186. Բ. Հարությունյան, Մեծ Հայքի թագավորության հյուսիս-արեւելյան մարզերի վարչա-քաղաքական կացությունը 387-451 թվականներին, ԲԵՅ, Հասարակական գիտություններ, թ. 2, 1976, էջ 77-95. Ա. Յակոբեան, «Գահնամակ ազատաց եւ տանուտերանց Հայոց» եւ «Չաւրանամակ», «Բազմավէպ», թ. 3-4, 2011,

ԺԸ. դ. 20-30-ական թթ. գրեթե ողջ գավառը հայաթափվում է՝ կապված Ղրիմի թաթարների եւ կովկասյան ցեղերի (մասնավորապես լեզգիների) ասպատակությունների հետ: Կուր-արաքսյան տափաստանների քոչվորական որոշ ցեղախմբեր այստեղ անցնում են նստակեցության, ինչպես օրինակ՝ քրդական ծագմամբ քոլանիները. նրանք այնքան ստվարացան տարածաշրջանում, որ արդեն 1720-ական թթ. Սոթքի հարեւանությունում գտնվող Ծար գավառը (ըստ «Աշխարհացոյց»-ի՝ կազմել է ընդարձակ Սոթքի մասը) սկսեց կոչվել Քոլան⁸:

Ուսումնասիրության պատմություն. Սոթքի տարածաշրջանում միջնադարյան հուշարձանների ուսումնասիրությունում եւ պահպանության խնդիրներով առաջինը զբաղվել է Հայաստանի հնությունների պահպանության կոմիտեն 1926-1928 թթ.՝ տեխնիկական ստուգման ենթարկելով պատմամշակութային կարեւոր շինությունների մեծ մասը: Անխուսափելի կործանումից փրկելու համար մանր նորոգումներ արվեցին Սոթքի եկեղեցում: Կատարվեց նաեւ թափված բեկորների հավաքում եւ հնադարանթանգարանի հիմնում⁹:

1960-1970-ական թթ. տարածաշրջանում մեծածավալ հետազոտական աշխատանք կատարեց վիմագրագետ Ս. Բարխուդարյանը՝ հրատարակելով Սոթքի եւ շրջակա բնակավայրերի վիմագրերը: Անդրադարձավ այս բնակավայրերի պատմությանը եւ հնություններին¹⁰:

1980-ականներին հուշարձանների վերականգնողական աշխատանքներ իրականացրեց Պետական հուշարձանների պահպանության հայկական ընկերությունը՝ մասնակի վերականգնելով Սոթքի բազիլիկ եկեղեցին¹¹:

Տարածաշրջանում ուսումնասիրությունները շարունակվեցին նաեւ հետխորհրդային շրջանում, երբ ստեղծվեց որակական նոր իրավիճակ՝ պայմանավորված հայ-ադրբեջանական հակամարտության փուլում տարածաշրջանի բնակչության կազմի փոփոխությամբ: Սոթք եւ Նորբակ գյուղերի թյուրքախոս բնակչությունը շուրջ 200-ամյա հաստատումից

Էջ 543:

⁸ Տեն Ս. Կարապետյան, Քոլանիներն Արցախում, «Իրան-Նամե», թ. 32-34, 1999, էջ 31-32. Ս. Բարխուդարյան, Դիվան հայ վիմագրության, պ. IV, Երեւան, 1973, արձ. 1350, էջ 332:

⁹ Տեն Ա. Քալանթար, Հայաստանի հնությունների պահպանության կոմիտե, Գիտությունը եւ գիտական- հետազոտական աշխատանքները Խորհրդային Հայաստանում 1920-1930 թթ., Երեւան, 1931, էջ 3-6:

¹⁰ Տեն Ս. Բարխուդարյան, նշվ. աշխ., էջ 328-333:

¹¹ Տեն Վ. Հարությունյան, Ազգանվեր ջանքերի հանրագումարը, Երեւան, 1999, էջ 25-26:

հետո հեռացավ, վերացան հայկական մշակութային հուշարձանների ուսումնասիրության եւ պահպանության հետ կապված նախկին խոչընդոտները:

Անկախությունից հետո առաջինը հայ-իտալական հնագիտական արշավախումբն էր, որ 1995-2001 թթ. կատարեց Սոթքի տարածաշրջանի պատմական հուշարձանների հետազոտություն¹²:

2010-2015 թթ. տարածաշրջանում պեղումներ եւ վերգետնյա հետախուզական աշխատանքներ է իրականացրել հայ-գերմանական արշավախումբը¹³: Ուսումնասիրվող դարաշրջանի համար ուշագրավ են հատկապես «Սոթք 1», «Սոթք 2» եւ «Նորաբակ 1» բնակավայրերը, որոնց պեղումները եւ հայտնաբերված գտածոները մանրամասն դիտարկվել են ստորեւ:

«Սոթք 1» ամրոց-դիտակետը գտնվում է համանուն գյուղի արեւելյան մասում՝ Քարվաճառ եւ Սոթքի ոսկու հանք տանող գլխավոր ճանապարհին: «Սոթք 1» անվանումն ընդունվել է պայմանական՝ բնակավայրը

¹² Տես R. Biscione, S. Hmayakyan, N. Parmegiani, Y. Sayadyan, Description of the site, The north-eastern frontier Urartians and non-Urartians in the Sevan lake basin, Roma, 2002, էջ 61-249. H. Hakobyan, The surface pottery of the Early Armenian, Hellenistic and Roman Period from the southern Sevan Basin, The north-eastern frontier Urartians and non-Urartians in the Sevan lake basin, Roma, 2002, էջ 301-317. H. Sanamyan, Architectural structure, defensive systems and building technique of the fortifications, The north-eastern frontier Urartians and non-Urartians in the Sevan lake basin, Roma, 2002, էջ 325-350:

¹³ Հմմտ. R. Kunze, A. Bobokhyan, Kh. Meliksetian, E. Pernicka, D. Wolf, Archäologische Untersuchungen zur Umgebung der Goldgruben in Armenien mit Schwerpunkt Solk, Provinz Gegharkunik, Archäologie in Armenien. Ergebnisse der Kooperationsprojekte 2010-Ein Vorbericht, Halle (Saale), 2011, էջ 17-50. D. Wolf, G. Borg, E. Pernicka, Kh. Meliksetian, Re. Klinze, A. Bobokhyan, Geoarchäologische Untersuchungen der Goldvorkommen von Solk und Fiolelovo, Armenien, Archäologie in Armenien. Ergebnisse der Kooperationsprojekte 2010-Ein Vorbericht, Halle (Saale), 2011, էջ 51-72. Յ. Վանյան, Հնագիտական աշխատանքներ Սոթքում, ԵՊՀ ՈւԳԸ գիտական հոդվածների ժողովածու, Երեւան, 2012, էջ 148-151. Մ. Ամիրջյան, Մեւանա լճի հարավ-արեւելյան ավազանը պատմա-հնագիտական համատեքստում (Զ. ա. XV-VII դդ.), Մերձավոր Արեւելք. պատմություն, քաղաքականություն, մշակույթ, IX-X, Հոդվածների ժողովածու, Երեւան, 2014, էջ 17-31. Յ. Դանիելյան, Նոր տվյալներ հնագույն Հայաստանի պաշտպանական համակարգի վերաբերյալ, Մերձավոր Արեւելք. պատմություն, քաղաքականություն, մշակույթ, IX-X, Հոդվածների ժողովածու, Երեւան, 2014, էջ 124-136. Մ. Ամիրջյան, Յ. Դանիելյան, Յ. Սիմոնյան, Յ. Վանյան, Ա. Գրիգորյան, Սրբազան լանդաֆտի տարրերը Սոթքի տարածաշրջանում, Բրոնզերկաթեդարյան Սյունիքի «սրբազան լանդաֆտը». հնագիտական հետազոտություններ, Երեւան, 2015, էջ 123-130. Ա. Գրիգորյան, Նոր հետազոտություններ Սոթքում եւ Չաուրիս կայան-քարավանատան տեղադրության խնդիրը, «Հայաստանը եւ Արեւելաքրիստոնեական քաղաքակրթությունը», Միջազգային գիտաժողով, Չեկուցումներ եւ զեկուցումների դրույթներ, Երեւան, 2016, էջ 66-71:

չըջապատի այլ հուշարձաններից տարբերելու համար: Բլուրը մոտ 1.5 հա է, պարսպապատ վերնամասը՝ մոտ 0.37 հա: Սոթք 1 բլուրն ունի թեք եւ դարավանդաձեւ ստորոտներ ու հարթ վերնամաս: Ամրոց-դիտակետի հարավային կողմում հոսում է Սոթք գետը:

2014 թ. ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության եւ ազգագրության ինստիտուտի արշավախումբը պեղումներ իրականացրեց «Սոթք 1» հուշարձանում՝ նպատակ ունենալով պարզել ամրոցի կառուցման ժամանակաշրջանը եւ առանձնահատկությունները: Աշխատանքները ծավալվեցին երկու պեղավայրերում՝ Ա. եւ Բ.:

Պեղավայր Ա. Երկայնական պեղավայրը (3 x 15 մ) գտնվում է բլրի դարավանդաձեւ լանջի հարավային եզրին՝ պարսպաշարի գրեթե III-աձեւ հատվածում՝ միաշերտ տաս անխաթար պահպանված պարսպաքարերին եւ մեկ մշակված պարսպաքար հիշեցնող ելուստաձեւ ժայռին զուգահեռ: Պարսպաքարերի (135 x 205 սմ եւ 100 x 70 սմ) ուսումնասիրության արդյունքում պարզեցինք, որ քարերի վերնամասերը մշակված են հարթեցման եղանակով (աղ. 1, նկ. 1): Վերին՝ կավխառն հողաշերտը ներկայացված է ուշ գերեզմաններով եւ մարդկային անատոմիապես ոչ ամբողջական ոսկորներով:

Պեղավայր Բ. Պեղավայրը (5 x 5 մ) գտնվում է ամրոց-դիտակետի հարավարեւելյան հատվածում՝ բլրի հարթ վերնամասում (աղ. 1, նկ. 2): Բլրի վերնամասը եւ հարավային դարավանդաձեւ հատվածներն օղակված են ռելիեֆը գրեթե կրկնօրինակող պարսպաքարերով: Բլրի վերնամասի հարավային կողմում գծագրվում են երկու զուգահեռ երկշերտ պարսպապատեր՝ խճաքարային լիցքով, որից ցած՝ դարավանդաձեւ լանջին, տեսանելի են ամրաշինական եւ պաշտպանական համակարգի ռազմավարական կարեւոր գործառույթ կատարող ուղղանկյուն հատակագծով աշտարականման որմնահեցի հետքերը՝ հյուսիսային պատի արտաքին կողմում խճաքարային լիցքով: Այս կառույցից անմիջապես աջ, որպես կցակառույց, հստակ ընդգծվում է L-աձեւ կառույց/որմնահեց՝ պահպանված տասը պարսպաքարերով, որից հյուսիս տեղադրված է երկշերտ պարսպապատ՝ ավելի քան տաս միջին մեծության պարսպաքարերով եւ հարակից խճաքարային լիցքով: Հարավարեւելյան մասում՝ հարթ վերնամասի անկյունային հատվածում (պեղավայր Բ.), առկա է աշտարակ-դիտակետ, որից հյուսիս-արեւելք՝ դարավանդաձեւ ու գրեթե անհասանելի հատվածում, գծագրվում է երկշերտ ամրապատ՝ յոթ պարսպաքարով եւ խճաքարային լիցքով: Դեպի ամրոց տանող միակ ու գլխավոր

մուտքը տեղադրված է բլրի հյուսիսային հատվածի թեք ստորոտի հեշտ հասանելի հատվածում: Մուտքի արեւելյան մասում, գյուղացիների կողմից բացված ճանապարհի արդյունքում, պարպաքարերը տեղահանվել են՝ բացառությամբ արեւմտյան պարսպաշարի, որը համեմատաբար լավ է պահպանվել:

«Սոթք 1»-ն ունի ռազմավարական յուրահատուկ դիրք. գտնվում է Սոթքի ոսկու հանքերը եւ հարավային ու արեւելյան Կովկասը միացնող Սոթքի անցում տանող ճանապարհի վրա: Տարածաշրջանի ռազմավարական նշանակություն ունեցող այս ճանապարհին պատահական չէ նման ամրոց-դիտակետերի եւ ամրոց-բնակավայրերի առկայությունը:

«Սոթք 2» ամրացված բնակավայրը գտնվում է Սոթք գյուղի արեւելյան հատվածում՝ դեպի Սոթքի ոսկու հանքերը տանող ճանապարհի եզրին՝ ծովի մակերեւույթից 2101 մ բարձրության վրա: Հուշարձանը ձվաձեւ բլուր է՝ արեւելքից արեւմուտք ուղղվածությամբ եւ մոտ 10 մ բարձրությամբ: Բլուրը բաղկացած է հարթ վերնամասից, թեք եւ դարավանդաձեւ իջնող ստորոտներից, որոնք միայն հյուսիսային կողմից են համեմատաբար հեշտ հասանելի: Արեւմտյան եւ հյուսիսարեւմտյան հատվածներում բլրի մակերեսին լավ տեսանելի են զանգվածեղ եւ մշակված քարեր, որոնք պաշտպանական պարսպի հատվածներն են:

Հուշարձանի պեղումներն սկսվել են 2011 թ. եւ շարունակվել 4 տարի (աղ. 1, նկ. 3-4): Սոթք 2 բնակավայրը շուրջ 1.5 մ մշակութային շերտի հզորությամբ բազմաշերտ հուշարձան է: Տեսանելի են բնակության յոթ շրջափուլեր՝ վկայված մշակութային շերտերով, ճարտարապետությամբ կամ առանձին մշակութային հատկանիշների առկայությամբ: Հուշարձանի բազմաշերտությունը կարելի է բացատրել բնակավայրի՝ ռազմավարական ճանապարհի վրա գտնվելու հանգամանքով, որից եւ բխում էր այն բնակեցնելու անհրաժեշտությունը:

Պեղումների արդյունքում ի հայտ եկած միջնադարյան գտածոները խիստ սակավ են, չեն անցնում երկու տասնյակը, ինչը, հավանաբար, արդյունք է միջնադարում բնակատեղիի ոչ ինտենսիվ բնակեցման: Պեղված 13 պեղավայրերից միայն 4-ն են (պեղավայր Ա.-ն (5 x 8 մ)՝ բլրի հարթ վերնամասի կենտրոնում, պեղավայր Բ.-ն (5 x 5 մ)՝ հյուսիս-արեւելքում, պեղավայր Գ.-ն (5 x 8 մ)՝ արեւմուտքում եւ պեղավայր Դ.-ն (5 x 5 մ)՝ հյուսիս-արեւելքում), որ պարունակում են միջնադարյան գտածոներ: Հայտնաբերված միջնադարյան խեցեղեն բեկորները չեն առնչվում որեւէ կառույցի հետ, ի հայտ են գալիս տարերայնորեն՝ առանց

Համատեքստի:

«Նորաբակ 1» ամրոց-բնակավայրը գտնվում է Համանուն գյուղի Հարավարևելյան ծայրին՝ տափարակ բլրի վրա, Քարվաճառ տանող ճանապարհին (աղ.1, նկ. 5): Այն ձգվում է Հարավ-արևելքից Հյուսիս-արևմուտք՝ լեռնային լանջին, եւ բաղկացած է ամրացված բնակավայրից ու վերջինիցս Հարավ-արևելք տարածվող եւ 21 դամբարաններից կազմված դամբարանադաշտից: Ինչպես 2011 թ. հետախուզական աշխատանքները, այնպես եւ 2012-2013 թթ. պեղումները ցույց են տալիս, որ գործ ունենք վաղ բրոնզեդարում հիմնադրված մի բնակավայրի հետ, որն իր գործունեության շրջանն է ունեցել վաղ եւ միջին երկաթի դարաշրջանում, ինչպես նաեւ միջնադարում: «Նորաբակ 1»-ի պեղումները նպատակ են ունեցել պարզելու հուշարձանի թվագրության խնդիրը, որի համար առանձնացվել է երեք պեղավայր՝ Ա., Բ., Գ.:

Պեղավայր Ա.-ն (5 x 5 մ) գտնվում է հուշարձանի հյուսիսային եւ արևելյան պարսպին կից, որի ընտրությունը պայմանավորված էր մի կողմից պարսպապատին մոտ գտնվելու հանգամանքով, մյուս կողմից՝ հարթ տարածքում գտնվելով: Պեղումների արդյունքում ի հայտ եկավ փլուզված քարերով եւ այրվածությունների հետքերով մի միջավայր՝ բնորոշ միջնադարյան խեցեղենով (աղ. 1, նկ. 6):

Պեղավայր Բ.-ն (7 x 5 մ) գտնվում է հրվանդանի հյուսիսարևելյան մասում՝ համեմատաբար լավ պահպանված երկշերտ պարսպաքարերին զուգահեռ: Պեղավայրի հարավային կողմում տեղակայված են չորս պարսպաքարեր (90 x 80 սմ եւ 60 x 80 սմ), իսկ հյուսիսային հատվածի պարսպաքարերը ժամանակի ընթացքում ընկել են իրենց նախնական դիրքից, թեեւ հիմքերը լավ են պահպանված (80 x 160 սմ եւ 80 x 60 սմ), վերնամասերը մշակված են հարթեցման եղանակով: Բացված իրավիճակները եւ հայտնաբերված խեցեղեն բեկորների վիճակագրությունը, ինչպես նաեւ ամրոցի աշտարականման որմնահեցերը, մուտքերի մոտ դիտակետերի ու խճաքարերով օժտված դարավանդաձեւ հարթակի առկայությունը հիմք են տալիս եզրակացնելու, որ ամրոցը կառուցվել է վաղ երկաթի դարաշրջանում եւ շարունակել իր գործառույթը հետագա դարերում:

Պեղավայր Գ.-ն դրվել է բլրի հարավարևմտյան մասում՝ 2.1 x 6 մ մակերեսով: Այն գտնվում է ամրոցի քարերի եւ բնակավայրի սահմանագծին, որից անդին պատանման մի կուտակում էր: Պեղավայրի ընտրությունը նպատակ ուներ ներառել ամրոցի քարերը՝ հիշյալ կուտա-

կուժով եւ բնակավայրի հատվածը՝ դրանց կապը տեսանելի դարձնելու համար՝ ելնելով վերգետնյա գտածոների խտուժյունից: Հայտնաբերված միջավայրը եւ գտածոները խոսում են երկաթի դարաշրջանում բնակեցման մասին: Միջնադարյան գտածոները խիստ սակավ են:

Գտածոները¹⁴.

Սոթք 1 հնավայրի խեցեղեն նյութերն ուսումնասիրվել են ըստ պայմանական առանձնացված պեղավայրերի՝ Ա. եւ Բ.:

Պեղավայր Ա.-ում հայտնաբերված գտածոների գերակշիռ մասը խեցեղեն նյութերն են: Դրանք բեկորային վիճակում են եւ հաշվվում են շուրջ 62 միավոր:

Վեց տասնյակից ավելի գտածոների թվում գերակշռում են վաղ միջնադարյան օրինակները (52 միավոր), կան նաեւ ուշ միջնադարով թվագրվող բեկորներ (9 միավոր) եւ ուշ անտիկ գունագարդ անոթի մեկ բեկոր (աղ. 2, նկ. 1):

Անտիկ ժամանակաշրջանից վաղ միջնադարին անցման փուլի խեցեղենը հիմնականում հայտնի է պատմական Արագածոտն եւ Շիրակ գավառների տարբեր հուշարձանների պեղումներով¹⁵: Վերոնշյալ խեցեղենը ավազախառն է, ունի մուգ մոխրագույնից (Munsell. 10YR 4/1) մինչեւ դարչնագույն (7.5YR 6/6) եւ կարմրա-դեղնավուն (10R 5/6) երանգավորում, մակերեսին ունի սանրագարդեր: Թրծումը կատարվել է 700-750 աստիճանում¹⁶: Այս շրջանում ուշ անտիկին բնորոշ կարմրափայլ եւ գունագարդ խեցեղենը գրեթե բացակայում է, բայց կան օրինակներ, որոնց

¹⁴ Քննարկվող բոլոր հնավայրերից հայտնաբերված խեցեղեն գտածոների ժամանակագրական եւ քանակական պատկերը տե՛ս տախտակ 1-ում:

¹⁵ Տե՛ս Գ. Տիրացյան, Հացավան ամրոցի 1963 եւ 1965 թթ. պեղումների նյութերից, ՊԲՀ, թ. 1, 1968, էջ 287, նկ. 6. Զ. Խաչատրյան, Նորահայտ հուշարձան Շիրակում, ՀՀ 1993-1995 թթ. հնագիտական հետազոտությունների արդյունքների նվիրված 10-րդ գիտական նստաշրջան, զեկ. թեզ., Երեւան, 1996, էջ 31-32. Փ. Тер-Мартиросов, Ширак в эпоху классической античности (VI в. до н. э. - IV в. н. э.), ՀՀ 1993-1995 թթ. հնագիտական հետազոտությունների արդյունքներին նվիրված 10-րդ գիտական նստաշրջան, զեկ. թեզ., Երեւան, 1996, էջ 74-75. Փ. Тер-Мартиросов, Г. Караханян, Раскопки поселения и некрополя античного Ширакавана, Գիտական աշխատություններ, I, Գյումրի, 1998, էջ 26. Ա. Канецян, В. Зинджирджан, Поселения Джрапи, «Հուշարձան» տարեգիրք, Դ-Ե., Երեւան, 2008, էջ 190-191. Ե. Асагрян, Закари берд (результаты раскопок), АРА 19, Ереван, 2005, էջ 47-66. G. Sargsyan, A. Harutyunyan, Excavations of the single-nowe church of Mirak, 2012-2013, "Aramazd". Armenian journal of Near Eastern studies, vol. IX, issue 1, Yerevan, 2015, էջ 183:

¹⁶ Խեցեղենի ջերմային անալիզը կատարվել է ՀԱԻ աշխատակից Ի. Յովսեփյանի կողմից:

վրա դեռ որոշակի պահպանվել են այդ հատկանիշների մնացորդները:

Համեմատած Արագածոտնի եւ Շիրակի հուշարձաններից հայտնի օրինակների հետ՝ Սոթք 1-ի վաղմիջնադարյան խեցեղենում օբսիդիանի հատիկները շատ քիչ են կամ բացակայում են: Բոլոր բեկորները արտաքին եւ ներքին մակերեսին ունեն սանրազարդեր, որոնք խիստ տարբեր են եւ չեն կրկնում իրար, ինչը փաստում է, որ այդ հարդարումը արված է ձեռքով: Սանրազարդերը ինչպես հորիզոնական, այնպես եւ ուղղահայաց հատվող գծեր են, որոնք երբեմն շեղանկյունիների տեսք են ստանում:

Քանի որ խեցեղեն նյութերը բեկոտված են, ուստի դրանց մեծ մասի գործառուլթային նշանակուլթյան մասին կարելի է խոսել ենթադրաբար, իսկ որոշ օրինակների դեպքում՝ համեմատական նյութի հիման վրա:

Ըստ տիպաբանուլթյան՝ Սոթք 1-ի միջնադարյան խեցեղենը ներակայացված է կարասներով, սափորներով, կճուճներով եւ քրեղան-թասերով:

Կարասներն ըստ շուրթի եւ իրանի ձևերի ներկայացված են երկու խմբով՝ ա. լայն պսակով, քիչ դուրս հակված շուրթով, ուռուցիկ իրանով, հարթ հատակով, փայլեցրած մակերեսով (աղ. 2, նկ. 2), որի լավագույն օրինակը Թալինի Ջուհակ բլուրից պատահական գտնված ամբողջական կարասն է (բարձ.՝ 40 սմ, աղ. 2, նկ. 3), բ. փոքր եւ հարթ եզրեր ունեցող պսակներով, ձգված իրանով, հարթ հատակով, հաստապատ (5 սմ) կարասներ: Իրանին շուրջանակի անցնում են գոտիներ (աղ. 2, նկ. 4) եւ զուգահեռներ ունեն Ջաքարի բերդից, թվագրվում է Դ.-Ե. դդ.¹⁷:

Սափորները գնդաձեւ, նեղ վիզ ու լայն պսակ ունեցող անոթներ են: Վիզը եւ իրանը երբեմն կրում են զարդագոտիներ: Պեղավայր Ա.-ից հայտնի օրինակներն ունեն կարմիր երանգավորում (աղ. 2, նկ. 5, 6):

Կճուճները հիմնականում մրապատ են, սակայն օրինակների մեջ կան նաեւ դարչնակարմրավուն, փայլեցում ունեցող անոթներ, որոնք չեն դրվել կրակի վրա, այլ նախատեսված են եղել տարբեր մթերքներ պահելու համար: Կճուճները կանթավոր եւ անկանթ տարբերակներով են: Կանթավոր կճուճներն ունեն կարճ վիզ եւ լայն պսակ, գնդաձեւ իրան, հարթ հատակ: Կիսակլոր կանթերն ամրացված են անոթի շուրթին: Իրանը եւ կանթերը հարդարված են փայլեցումով եւ ներճկումով արված գոտիներով (աղ. 2, նկ. 7): Անկանթ կճուճները դուրս շեշտված պսակով, կարճ վզով, գնդաձեւ կամ ձգված իրանով, հարթ հատակով անոթներ են (աղ. 2, նկ. 8): Որոշ օրինակներ ունեն հորիզոնական ակոսագծերից եւ ալիքներից կազմված զարդագոտի (աղ. 2, նկ. 9):

¹⁷ Sfin E. Асагрян, Закари берд, Еջ 48:

Քրեղանները թասանման անոթներ են՝ կանթավոր եւ անկանթ տարբերակներով: Պեղավայր Ա.-ում հանդիպում է կանթավոր տարբերակը, որը դարչնագույն անոթ է: Բռնակը կլորավուն է, հստակ երեւում են իրանին բռնակի ամրացման հատվածները (աղ. 2, նկ.10):

Հուշարձանի պեղումներով հայտնաբերվել են նաեւ խեցու շրջանաձեւ հղկված բեկորներ, որոնք հայտնի են որպես «խաղաքար», սակայն դրանց գործառույթը վերջնական հստակեցված չէ (աղ. 2, նկ. 11): Գտածոների թվում են նաեւ քարե ծանրոցը (աղ. 2, նկ. 12) եւ ապակե անոթների բեկորները (աղ. 2, նկ. 13):

Ուշ միջնադարով (ԺԴ-ԺԵ. դդ.) թվագրվող խեցեղեն նյութերը կենցաղում լայնորեն օգտագործվող կճուճների բեկորներ են: Խեցին խոշորահատիկ է, անգամ առկա են մանր քարեր, թրծումը՝ անբավարար (աղ. 2, նկ. 14): Եթե անգամ որոշ օրինակներ զարդարուն են, ապա դրանք արված են շատ անփուլթ (աղ. 2, նկ. 15): Հստակ երեւում է, որ անոթները պատրաստված են տնային պայմաններում՝ խոհանոցային «սեւ աշխատաքներում» կիրառելու համար:

Պեղավայր Բ. այս պեղավայրից հայտնի գտածոների գերակշիռ մասը եւս կազմում է խեցեղենը. վերջինս, ի տարբերություն պեղավայր Ա.-ի, ամբողջությամբ վերաբերում է վաղ միջնադարին (բեկորների ընդհանուր թիվը 77 է): Գործառույթային առումով դրանք դասակարգվել են կարասների, սափորների, կճուճների, քրեղանների, որոնց տիպաբանությունը կատարվել է համեմատական մեթոդով:

Կարասներ. ոչ շատ բարձր վզով եւ նեղ պսակով, ուռուցիկ իրանով, հարթ հատակով անոթներ են (աղ. 2, նկ. 16): Մի օրինակի դարչնակարմրավուն հատվածի վրա պահպանված է շուրջանակի անցող ուռուցիկ գոտու մի մասը (աղ. 2, նկ. 17): Նմանօրինակ կարասի մի բեկոր հայտնաբերվել էր նաեւ պեղավայր Ա.-ից, ինչը փաստում է, որ նման գոտեզարդ կարասները տարածված են եղել խնդրո առարկա ամրոցում:

Սափորներ. այս պեղավայրում ներկայացված են մեկ տիպով: Դրանք երեքնուկաձեւ շուրթով (օյնախոյա), ձգված իրանով, հարթ հատակով, փայլեցրած մակերեսով անոթներ են (աղ. 2, նկ. 18): Նմանօրինակ սափորները անտիկ շրջանի նույնատիպ անոթների վերապրուկային ձեւերն են: Եռաշուրթ կամ երեքնուկաձեւ պսակով սափորները Հայաստանում հայտնի են դեռեւս ուրարտական ժամանակաշրջանից, որոնք մեծ տարածում են ստանում հատկապես հելլենիստական շրջանում, եւ որոշակի փոփոխություններ կրելով (տանձաձեւ իրան)՝ շարունակում են կենցա-

դավարել նաեւ միջնադարում:

ԿՈՆՍՏԱՆԴՆՈՒՆԵՐԸ ներկայացված են անկանթ տարբերակներով: Որոշ օրինակներ իրանին կրում են հորիզոնական ակոսագծերից, ալիքներից եւ հասկազարդից կազմված զարդագոտիներ (աղ. 2, նկ. 19, 20): Գտածոների մեջ առկա են փայլեցրած մակերեսով կճուճների բազմաթիվ բեկորներ (աղ. 2, նկ. 21):

Քրեդաններ. ներկայացված են մի քանի բեկորով, որոնցից առավել բնորոշը շուրթի մի հատված է՝ կարմրավուն երանգավորումով (աղ. 2, նկ. 22): Դրանք բարակապատ անոթներ են, ունեն քիչ դուրս ծալված շուրթեր եւ հարթ հատակներ:

Հիմք ընդունելով գիտահամեմատական եղանակը եւ բազմաթիվ զուգահեռներ ունենալով Հայաստանի տարբեր հնավայրերից հայտնի խեցեղենի հետ՝ «Սոթք 1» հուշարձանի խեցեղենը թվագրվում է Ք. հ. Գ.-Ե. դդ.:

Այսպիսով, «Սոթք 1» հնավայրից հայտնաբերված խեցեղենը թերեւս ներկայացված է ձեւերի եւ տիպերի բազմազանությամբ, սակայն առկա նյութերով հնարավոր է հստակ խոսել հուշարձանի կենսագործունեության ժամանակային սահմանների մասին: Միաժամանակ խեցեղեն նյութերի քննությունը թույլ է տալիս տվյալ տարածաշրջանում փաստել վաղմիջնադարյան ռազմաստրատեգիական կարեւոր օղակի մասին, որի վրա հիմնվելով՝ առավել ղիտարկելի եւ արդյունավետ կառույց պաշտպանական ողջ շղթայի հետազոտումը:

«Սոթք 1»-ի վաղմիջնադարյան խեցեղենը զարդարված է վերադիր, փորագրման, փայլեցման, հղկման եղանակներով՝ հիմնականում կատարված մինչ թրծումը: Անոթների մակերեսները մեծ մասամբ հարդարվում են երկրաչափական եւ բուսական զարդերով: Դրանք ալիքազարդեր են (աղ. 3, նկ. 23), գծազարդեր (աղ. 3, նկ. 24, 25, 26), ցանցազարդեր (աղ. 3, նկ. 27), փայլեցումով արված զարդեր (աղ. 2, նկ. 21), վերադիր գոտեզարդեր (աղ. 2, նկ. 4, 17), հասկազարդեր (աղ. 2, նկ. 20):

Այսպիսով, «Սոթք 1» ամրոց-ղիտակետը, գործառուլթային առանձնահատկություններից ելնելով, պատկանում է «ճանապարհային ամրոցների» թվին, որոնք փոքրաթիվ կայազորով վերահսկել են լեռնանցքներն ու առեւտրային ճանապարհները: Դրանց արդյունավետ պաշտպանությունն իրականացվել է այլ ամրոցների հետ փոխկապակցվածության, խմբավածության եւ ճանապարհի նկատմամբ գերիշխող դիրք ունենալու շնորհիվ:

Ամբողջի կենսագործունեությունների ղաղաքից հետո, երբ այն կորցրել է իր ստրատեգիական կարեւորությունը, բլուրը վեր է ածվել գերեզմանոցի: Այստեղ բացված սալարկղային թաղումները, ըստ ռադիոկարբոնային անալիզի արդյունքների, թվագրվում են Թ. դ.: Արդեն ԺԳ. դ., պայմանավորված մոնղոլական արշավանքներով, բլուրը դարձյալ ձեռք է բերում պաշտպանական նշանակություն եւ, ամենայն հավանականութամբ, կրկին բնակեցվում: Սակայն առկա նյութի պայմաններում առայժմ հնարավոր չէ խոսել այդ շրջանում բնակավայրի՝ որպես ռազմական հենակետի գործունեությունի մասին:

Սրժք 2. Հուշարձանից հայտնաբերված խեցեղեն միավորները չեն գերազանցում երկու տասնյակը: Դրանք աչքի չեն ընկնում պատրաստման բարձր որակով եւ հիմնականում խոհանոցային կոպիտ անոթներ են: Ըստ տիպերի՝ բաժանվում են կճուճների, թասերի, քրեղանների, խփերի:

Ժամանակագրական առումով Սրժք 2-ի խեցեղենը բաժանվում է երկու շրջանի՝ ԺԳ.-ԺԶ. դդ. եւ ԺԷ.-ԺԸ. դդ. (աղ. 3, նկ. 28, 29):

Առկա միջնադարյան փոքրաքանակ խեցեղենի նախնական դիտարկումը թույլ է տալիս եզրակացնել, որ Սրժք 2 հնավայրը վերոնշյալ դարաշրջաններում կենսագործունեությամբ աչքի չի ընկել եւ տարածաշրջանի համար որեւէ էական դերակատարում չի ունեցել:

Հետաքրքիր է, որ Սրժք 2-ից հայտնաբերված ոսկրաբանական նյութերից մեկը, համաձայն ռադիոկարբոնային անալիզի տվյալների, թվագրվում է Թ.-Ժ. դդ.: Կարելի է եզրակացնել, որ տվյալ շրջանում բլուրը վեր էր ածվել գերեզմանոցի: Ինչպես վերը նշեցինք՝ Սրժք 1-ում եւս հանդիպում ենք տվյալ պատկերի, ինչի հիման վրա նախնական կարելի է ենթադրել, որ Թ.-Ժ. դդ. Բագրատունյաց հարստության հաստատման շրջանում որոշակի խաղաղ պայմաններ ստեղծվեցին եւ բնակչությունն ամրացված բարձունքների կարիքը չունեւր, իսկ բլուրները վերածվեցին գերեզմանոցների:

Նորարակ 1. Պեղումների արդյունքում հայտնաբերված միջնադարյան գտածոների գերակշիռ մասը խեցեղեն նյութերն են¹⁸: Դրանք հիմնականում խոհանոցային, առտնին օգտագործման անոթներ են, որոնք բաժանվում են երկու մեծ խմբի՝ անջնարակ եւ ջնարակապատ:

Անջնարակ խեցեղենն իր հերթին, ըստ տիպերի, դասակարգվում է հետեւյալ խմբերի՝ կճուճներ, խփեր, քրեղաններ, թասեր:

¹⁸ Միջնադարյան խեցեղենի քննությունը կատարված է հուշարձանի 2012-2013 թթ. պեղումների արդյունքի հիման վրա:

ԿճՈՒՃՆԵՐԸ պեղածո խեցեղեն նյութերում համեմատաբար մեծ թիվ են կազմում: Դրանք ստորաբաժանված են կանթով եւ անկանթ տարբերակների: Կանթավոր կճուճների օրինակները հիմնականում մրապատ են՝ նախատեսված կերակուր պատրաստելու համար: Դրանք ունեն կլոր, ուղիղ կամ քիչ դուրս շեշտված պսակներ, զնդաձեւ իրան, կարճ եւ լայն վիզ, հաստ շրջանաձեւ նստուկ: Կանթերը ժապավենաձեւ են կամ կտրվածքում կլոր (աղ. 3, նկ. 30, 31): Ուշագրավ է մի կանթի բեկոր, որը զարդարված է խաչանշանով (աղ. 3, նկ. 34): Անկանթ խոշոր կճուճները կարճ վզով, դուրս շեշտված պսակով, ձգված իրանով, հարթ հատակով, բարակապատ անոթներ են (աղ. 3, նկ. 32, 33,) եւ աչքի են ընկնում գեղեցիկ հարդարումով (աղ. 3, նկ. 35, 36): Կճուճները զարդարված են ակոսներով եւ զծերով արված գոտիներով, սանրաքաշ զարդերով (աղ. 3, նկ. 37), ալիքներով (աղ. 3, նկ. 38), վերադիր կոճականման զարդերով (աղ. 3, նկ. 39, 40), եղունգազարդով (աղ. 3, նկ. 41), դաջազարդով (աղ. 3, նկ. 42), փայլեցումով (աղ. 3, նկ. 43):

Խփերը կճուճների լրացուցիչ տարրերից են: Դրանք սկավառակաձեւ են՝ թեք կտրված եզրերով, բարձր բռնակներով: Միջնադարում խփեր օգտագործել են կարասներ, թոնիրներ, հատուկ նպատակների համար կիրառվող տարբեր անոթներ ծածկելու համար: Նորաբաղ 1-ի պեղումներից հայտնի են հիմնականում կճուճների խփեր, որոնց ձեւերը որոշակի նույնականություն են դրսևորում Հայաստանի¹⁹ եւ հարակից երկրների²⁰ հուշարձաններից հայտնի օրինակների հետ, սակայն տարբերվում են բռնակի տեսակով, որը հոծ է ու կոպիտ, ինչը եւս փաստ կարող է լինել, որ նյութերը թվագրվեն ԺԳ.-ԺԴ. դդ.²¹ (աղ. 4, նկ. 44): Հետաքրքիր է նաեւ թոնրի խփի բեկորը, որի վրա մինչ թրծումն արված ակոսներն ու փոսիկները որոշակի գեղեցիկ տեսք են հաղորդում իրին (աղ. 4, նկ. 45):

Քրեղանների օրինակները գտածոների թվում բավականին շատ են: Դրանք խորը, դուրս հակված պսակով, հաստ պատերով, հարթ կամ օղա-

¹⁹ Տե՛ս A. Kalantaryan, G. Karakhanyan, H. Melkonyan, H. Petrosyan, N. Hakobyan, F. Babayan, A. Zhamkochyan, K. Navasardyan, A. Hayrapetyan, Armenia in the Cultural context of East and West: Ceramics and Glass (4th-14th centuries), Yerevan, 2009, էջ 131:

²⁰ Տե՛ս Г. Ахмедов, Неполивная керамика Орен-Кала IX-XIII вв., Труды Азербайджанской (Орен-калинской) археологической экспедиции, том I, 1953-1955 гг., Москва-Ленинград, 1959, էջ 205-210. Б. Ибрагимов, Средневековый город Киран, Баку-Москва, 2000, էջ 146:

²¹ Տե՛ս Յ. Մելիքոյան, Ն. Հակոբյան, Պեղումներ Եղեգիսի Չորաց տաճարի շուրջը, «Էջմիածին», Լ., 2016, էջ 154-155:

կաձեւ հատակով անոթներ են: Օրինակների մեջ կան ինչպես լավ թրծված, փայլուն մակերեսով, այնպես եւ ավազախառն, անբավարար թրծումով մոխրագուլյնի տարբեր երանգներով քրեղաններ (աղ. 4, նկ. 46, 47):

Թասերը եւս հետաքրքիր խումբ են կազմում: Դրանք ուղիղ պսակներով, կլոր իրանով անոթներ են, հենվում են օղակաձեւ բարձր նստուկի վրա: Հիմնականում ողջ մակերեսը կարմրաներկ է, թեւեւ կան նաեւ միայն կարմիր փայլագծերի օգնութեամբ հարդարված օրինակներ: Պատրաստված են մանրահատիկ կավից, թրծումը՝ բավարար: Ուշագրավ է նստուկի բեկորը, որի վրա պահպանվել է վարպետի նշանի մի փոքր հատվածը (աղ. 4, նկ. 48, 49):

Գտածոների թվում հետաքրքիր է նաեւ անոթի շրջանաձեւ նստուկի հատվածը, որը պատկանել է ճրագի կամ գավաթի: Նմանօրինակ բարձր նստուկով ճրագներ ու գավաթներ լայնորեն տարածված էին միջնադարում եւ հայտնի են տարբեր հուշարձանների պեղումներից²² (աղ. 4, նկ. 50):

Չնարակապատ անոթները փոքրաթիվ են եւ բեկորային, ինչը թույլ չի տալիս մանրամասն դիտարկել դրանց ձեւերն ու հարդարանքը: Դրանք հիմնականում թասերի, պնակների, աղամանների բեկորներ են: Օրինակների մեջ կան ինչպես միագույն (հիմնականում կանաչ. աղ. 4, նկ. 51), այնպես եւ բազմագույն ջնարակով պատած բեկորներ (աղ. 4, նկ. 52, 53): Ուշագրավ են հատկապես երկու բեկորներ, որոնց ջնարակը ճաքճքած է, կարծես կրակի մեջ եղած լինի (աղ. 4, նկ. 54, 55): Կարծում ենք՝ դրանք խոտան են, քանի որ պեղումներից գտնվել է նաեւ ապակե խարամի մի գունդ, սակայն վերջնական եզրակացուլթյան համար անհրաժեշտ են լրացուցիչ տվյալներ: Համեմատելով այլ հուշարձաններից հայտնի օրինակների հետ²³ ջնարակապատ բեկորները կարելի է թվագրել ԺԳ.-ԺԴ. դդ.:

Գտածոների թվում են նաեւ շրջանաձեւ հղկված խեցեղեն իրերը (աղ. 4, նկ. 56), որոնց մեջ հանդիպում են նաեւ անցքով օրինակներ (աղ. 4, նկ. 57):

Ապակե իրերից հայտնաբերվել են ըմպանակների շուրթերի, իրանների, կանթերի բազմագույն բեկորներ (աղ. 4, նկ. 58-62): Հատկապես ուշագրավ է ապակե խարամի գունդը, որի հետագա հետազոտումն առավել

²² Տե՛ս Կ. Ղաֆաղարյան, Ա. Քալանթարյան, Դվին II, Դվին քաղաքը եւ նրա պեղումները, Երեւան, 2002, աղ. XL/1. A. Kalantaryan, et al., նշվ. աշխ., pl. L/2:

²³ Տե՛ս Ա. Քալանթարյան, Գ. Սարգսյան, Սպիտակի վիմափոր բնակավայրը, «Գիտություն եւ տեխնիկա» 1980, թ. 3, էջ 26. Ի. Ղարիբյան, Լոռե բերդաքաղաքը եւ նրա պեղումները, Երեւան, 2009, էջ 221-229:

Հստակ կփաստի տեղում ապակու կամ ջնարակի արտադրություն մասին (աղ. 4, նկ. 63): Մետաղե իրերից հայտնաբերվել է կենցաղում լայնորեն օգտագործվող գամ (աղ. 4, նկ. 64): Քարե գտածոներից է սրաքարը, որը եզրային հատվածում ունի գոտուց կախելու համար նախատեսված անցք: Միջնադարում տարածված էին երկու տեսակի սրաքարեր՝ խոչորահատիկ (նախատեսված էին գյուղատնտեսական գործիքներ սրելու համար) եւ մանրահատիկ: Նորաբակի օրինակը մանրահատիկ է՝ նախատեսված համեմատաբար նուրբ գործիքներ սրելու համար (աղ. 4, նկ. 65): Նմանօրինակ սրաքարերը լայնորեն տարածված էին միջնադարի բոլոր շրջափուլերում²⁴:

Այսպիսով, Նորաբակ 1-ի միջնադարյան գտածոները թվագրվել են գիտահամեմատական եղանակով²⁵ եւ գտածոները վերաբերում են ԺԳ.-ԺԴ. դդ.: Հուշարձանն ուսումնասիրված է խուզահորերի միջոցով, իսկ նման պարագայում դժվար է խոսել միջնադարում բնակավայրի գործառույթային նշանակություն մասին:

Տախտակ 1. Խեցեղենի քանակական վերլուծության պատկերը.

Յուզարձանը	Խեցեղենի քանակը	Թվագրությունը (միջնադար)			
		Վաղ	Չարգացած	Ուշ	
				անջնարակ	ջնարակած
Սոթք 1	61	52		9	
Սոթք 2	16			16	
Նորաբակ 1	141			128	13

Եզրակացություն. Ասվածից կարելի է եզրակացնել, որ վերոնշյալ հնավայրերը գտնվել են ռազմաստրատեգիական կարեւոր դիրքում, որը հնարավորություն է ընձեռել վերահսկելու ողջ տարածաշրջանը. մասնավորապես «Սոթք 1» բլրի տեսադաշտում են գտնվել արեւմուտքում՝ մինչեւ Սեւանա լիճ ընկած տարածքները, հյուսիս-արեւմուտքում՝ կարեւոր նշանակություն ունեցող Ծովինար ամրոց-բնակավայրը, հարավ-արեւմուտքում՝ Այրք եւ Զաղացածոր (հեռ.՝ 7.50 կմ), Նորաբակ 1 (հեռ.՝ 4.93 կմ) եւ Նորաբակ 2 (հեռ.՝ 4.85 կմ) բնակավայրերը: Վերոնշյալ հնավայրերի ուսումնասիրությունը խիստ կարեւորվո-

²⁴ Տե՛ս Ի. Ղարիբյան, նշվ. աշխ., էջ 174. Ե. Асатрян, Закари берд, էջ 63-64:

²⁵ Տե՛ս Ա. Բաբաջանյան, Դ. Միրիջանյան, Թեղեկյաց վանքի խեցեղենը, ՊԲՀ, թ. 1, 2013, էջ 134-150:

Լձ է նաեւ Դվին-Պարտավ առեւտրային ճանապարհի Սեւանա լճի հարավարեւելյան հատվածի կայանատեղիների տեղորոշման եւ միջնադարի տարբեր փուլերում դրանց խաղացած դերի ճշտման գործում:

РЕЗЮМЕ

Деревни Сотк и Норабак расположены на соединяющий Варденис и Карвачар дороге, в юго-восточной части Гегаркуникской области РА. Эти поселения имели стратегическое важное значение, обслуживая дорогу Двин-Партав. В 2010-2015 гг. армяно-германская экспедиция провела в регионе ввели раскопки и надземные разведочные работы. Для средневековье особо примечательны населения Сотк 1, Сотк 2 и Норабак 1, раскопки которых аргументировали, что мы имеем дело со стадией активного населения из раннего до позднее средневековья. Исследования археологических находок дают нам основание говорить еще о функциональной роли поселений на разных фазах средневековья. Можем сделать вывод, что в раннем средневековье Сотк 1 являлся значительной крепостью, а вот в дальнейшей стадии следи заселения наблюдаются в Сотк 2 и Норабак 1, чьи археологические материалы подробно обсуждается в статье.

SUMMARY

Sotk and Norabak villages are located on the road connecting Vardenis and Karvajar, in the southeastern part of Gegharkunik region of Armenia. These settlements were of strategic importance, serving the road Dvin-Partav. In 2010-2015 in the region, excavations and above-ground exploration works were carried out by the Armenian-German expedition. Sotk 1, Sotk 2 and Norabak 1 settlements were particularly remarkable for the Middle Ages, and its excavations proved that we are dealing with the phase of active population from the early Middle Ages to the late Middle Ages. The investigation of archaeological findings give us grounds to speak about the functional role of settlements in different phases of the Middle Ages. Preliminary, we can conclude that in the early Middle Ages Sotk 1 was an important fortress-observatory, and in the following stage, there were traces of medieval settlements in Sotk 2 and Norabak 1, the archaeological materials of which are discussed in detail in the article.